

AFGANİSTAN İÇ SAVAŞINDA PAKİSTAN’IN ROLÜ (1978-2001)

Rabea AMIN¹

Prof. Dr. Hüseyin ARSLAN²

ÖZET

Afganistan, tarihsel süreç boyunca farklı dış aktörlerin müdahalelerine maruz kalmış; bu müdahaleler arasında en süreklilik arz eden ve yapısal etkiler doğurana Pakistan tarafından gerçekleştirilmiştir. Pakistan ile Afganistan arasındaki ilişkiler, Pakistan’ın 1947 yılında bağımsızlığını kazanmasından itibaren güvensizlik, çatışma ve istikrarsızlık ekseninde şekillenmiştir. İki ülke arasındaki temel sorunlardan biri olan Durand Hattı sınır anlaşmazlığı, Afganistan’ın siyasal bütünlüğünü ve iç istikrarını zayıflatan kronik bir mesele hâline gelmiştir. Pakistan ise bu sınır sorununu stratejik çıkarları doğrultusunda araçsallaştırarak Afganistan üzerinde siyasi ve güvenlik temelli bir nüfuz alanı oluşturmaya hedeflemiştir.

Özellikle 1970’li yıllardan itibaren Pakistan, Afganistan’daki iç kırılmalıkları ve toplumsal fay hatlarını kullanarak radikal dini gruplar ve istihbarat mekanizmaları aracılığıyla ülkenin iç dinamiklerine müdahale etmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan Mücahit gruplar, Afganistan’da uzun süreli ve yıkıcı iç savaşlara yol açmış; aynı zamanda bölgesel düzeyde dini radikalleşmenin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Müdahaleler sonucunda güç kazanan İslamcı silahlı aktörler, Afganistan’ın ulus inşa, devletleşme ve kurumsal kapasite geliştirme süreçlerini ciddi biçimde sekteye uğratmıştır.

Bu çalışma, Pakistan’ın Afganistan’da kalıcı barış ve istikrarı neden desteklemediğini ve Afganistan’a hangi yöntemler ve araçlar aracılığıyla müdahale ettiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca Afganistan’daki dış müdahalelerin siyasal, toplumsal ve güvenlik boyutlarındaki etkileri ile günümüze kadar çözölememiş yapısal sorunlar kapsamlı bir çerçevede ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Pakistan, Durand Hattı, Dış Müdahale, Radikalizm

¹ Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Uluslararası Güvenlik Anabilim Dalı, olyaamin2016@gmail.com

² Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Anabilim Dalı
ORCID: 0000-0002-2655-5894 harslan341@gmail.com

THE ROLE OF PAKISTAN IN THE AFGHAN CIVIL WAR (1978–2001)

ABSTRACT

Afghanistan has historically been exposed to interventions by various external actors; among these, Pakistan's involvement has been the most persistent and structurally influential. Relations between Pakistan and Afghanistan have been shaped by conflict, mistrust, and instability since Pakistan emerged as an independent state in 1947. One of the most significant sources of tension between the two countries is the Durand Line border dispute, which has generated long-term political uncertainty and fragility within Afghanistan. Pakistan has strategically instrumentalized this unresolved border issue to expand its political and security influence over Afghanistan, seeking to establish favorable regimes through indirect means.

From the 1970s onward, Pakistan increasingly intervened in Afghanistan's internal affairs by exploiting domestic vulnerabilities and societal cleavages, primarily through the use of radical Islamist groups and intelligence networks. The emergence of Mujahideen groups as a result of these interventions not only led to prolonged and devastating civil wars within Afghanistan but also contributed to the spread of religious extremism across the wider region. Islamist armed groups that gained power during this period initially intensified internal conflicts and, in the long term, severely undermined Afghanistan's nation-building, state formation, and institutional development processes.

This study aims to analyze why Pakistan has not supported lasting peace and stability in Afghanistan and to examine the methods and instruments through which Pakistan has intervened in Afghan affairs. Furthermore, it comprehensively addresses the political, social, and security impacts of external interventions in Afghanistan, as well as the unresolved structural challenges that continue to hinder stability in the country.

Keywords: Afghanistan, Pakistan, Durand Line, External Intervention, Radicalization

GİRİŞ

İç savaşlar, yalnızca ülke içindeki aktörler arasındaki çatışmalarla sınırlı kalmamakta; çoğu zaman bölgesel ve küresel güçlerin müdahaleleriyle çok katmanlı bir yapıya bürünmektedir. Bu bağlamda, tarihsel deneyimler, iç savaşların önemli bir bölümünde çatışan iki yerel tarafın yanı sıra üçüncü bir dış aktörün de sürece dâhil olduğunu göstermektedir. Dış aktörlerin iç savaşlara müdahalesi, güvenlik kaygıları, ideolojik yönelimler, jeopolitik çıkarlar ve bölgesel nüfuz arayışları gibi farklı motivasyonlara dayanmaktadır. Üçüncü taraflar kimi zaman dolaylı ve sınırlı araçlarla sürece müdahil olurken, kimi zaman ise kendi çıkarlarını maksimize etmek amacıyla çatışmanın taraflarından birini açık biçimde desteklemektedir. Afganistan, bu tür dış müdahalelerin süreklilik kazandığı ve iç savaş dinamiklerini derinden etkilediği en çarpıcı örneklerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Afganistan'daki iç savaşların uluslararası boyut kazanmasında 1978 yılında gerçekleşen darbe belirleyici bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren ülke, Soğuk Savaş rekabetinin doğrudan yansıdığı bir çatışma alanına dönüşmüş; dönemin iki kutuplu uluslararası sisteminde yer alan aktörler, Afganistan'daki karşıt grupları açık biçimde desteklemeye başlamıştır. Sovyetler Birliği (SSCB), Kabil'deki iktidarı doğrudan askerî müdahale yoluyla desteklerken; Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ise hükümete karşı mücadele eden mücahit gruplara verdiği desteği büyük ölçüde Pakistan'ın istihbarat teşkilatı olan Inter-Services Intelligence (ISI) aracılığıyla yürütmüştür. Bu süreçte Pakistan, Afganistan'daki iç savaşın sürdürülmesinde merkezi bir aktör hâline gelmiştir.

SSCB'nin 1992 yılına kadar Afgan hükümetine verdiği desteğin sona ermesiyle birlikte, Sovyet destekli rejim devrilmiş ve ABD'nin Pakistan üzerinden desteklediği mücahit gruplar iktidara gelmiştir (Chengappa, 2000). Soğuk Savaş'ın sona ermesi, ABD'nin Afganistan'daki angajmanını büyük ölçüde azaltmasına yol açarken; Pakistan, bölgesel çıkarları ve güvenlik öncelikleri doğrultusunda Afganistan'daki iç çatışmalara müdahil olmaya devam etmiştir. Bu sürekliliğin arkasında yatan temel nedenlerden biri, Afganistan ile Pakistan arasındaki Durand Hattı sınır anlaşmazlığıdır.

Pakistan'ın 1947 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından iki ülke arasındaki ilişkiler, İngiliz sömürge döneminden miras kalan sınır düzenlemeleri nedeniyle yapısal bir güvensizlik temelinde şekillenmiştir. 1879 tarihli Gandumak Antlaşması ve 1893 yılında imzalanan Durand Sınır Anlaşması, Pakistan'ın kuruluşu sonrasında Afganistan ile ilişkilerde kalıcı bir gerilim kaynağı hâline gelmiştir. Afganistan, bu sınır düzenlemelerini tarihsel meşruiyetten yoksun olarak değerlendirmiş ve özellikle 1949 yılında Afganistan Parlamentosu'nun Durand Hattı'nı tek taraflı olarak reddetmesiyle birlikte mesele iki ülke arasındaki kronik bir ihtilaf alanına dönüşmüştür (Andishmand, 2007, s. 69). Söz konusu sınır anlaşmazlığı, yalnızca diplomatik ilişkileri değil, aynı zamanda Afganistan'daki iç savaş dinamiklerini de doğrudan etkilemiştir. Tarafların karşılıklı olarak muhalif grupları desteklemesi, Afganistan'da iç çatışmaların derinleşmesine zemin hazırlamıştır. Afganistan'ın Pakistan yönetimine muhalif Peştun gruplara verdiği destek ile Pakistan'ın Afganistan'daki komünist yönetime karşı olan mülteci grupları desteklemesi, çatışmanın bölgesel bir boyut kazanmasına neden olmuştur. Zamanla bu mülteci gruplar, Sovyetlere karşı savaşılan mücahit hareketinin temelini oluşturmuştur. Özellikle Muhammed Davud Han döneminde izlenen politikalar, iki ülke arasındaki ilişkilerde uzun vadeli ve onarılması güç sonuçlar doğurmuştur.

Bu çerçevede, Pakistan'ın Afganistan'daki iç savaşa müdahalesi, yalnızca Soğuk Savaş koşullarıyla açıklanamayacak; tarihsel sınır anlaşmazlıkları, güvenlik kaygıları ve bölgesel güç dengeleriyle yakından ilişkili çok boyutlu bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, Pakistan'ın Afganistan iç savaşına neden müdahale ettiğini, bu müdahalenin arkasındaki temel motivasyonları ve çıkarları analiz etmektir. Bu doğrultuda çalışma, Pakistan'ın Afganistan politikasını tarihsel ve yapısal bir perspektifle ele alarak, Afganistan'da kalıcı barış ve istikrarın neden sağlanamadığına dair açıklayıcı bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir.

1. AFGANİSTAN’IN MODERN SİYASAL GELİŞİMİ (1973–2001)

Afganistan, 1747’de kuruluşundan bu yana çok sayıda farklı siyasal sistem deneyimlemiştir. Muhammed Davud Han liderliğinde gerçekleştirilen 1973 darbesine kadar ülke, çeşitli monarşik yönetim biçimleriyle idare edilmiştir. 1973’te cumhuriyet ilan edilmiş, ardından 1978’de Nur Muhammed Terakki liderliğindeki Komünist Parti iktidara gelmiştir. Komünist hükümetin çöküşünün ardından, kendilerini İslami bir hükümet olarak tanımlayan Mücahitler 1992’de iktidarı ele geçirmiştir. 1996–2001 yılları arasında Taliban Emirliği hüküm sürmüştür, Taliban rejiminin çöküşünün ardından ise 2002 yılında Hamid Karzai liderliğinde geçici bir yönetim kurulmuştur. 2002–2021 yılları arasında Afganistan, Afganistan İslam Cumhuriyeti olarak yönetilmiştir. Afganistan’ın siyasal tarihine genel olarak bakıldığında, derin ve süreklilik arz eden bir istikrarsızlık göze çarpmaktadır.

Muhammed Davud Han, 1953–1963 yılları arasında başbakanlık, 1973–1978 yılları arasında ise cumhurbaşkanlığı yapmış ve 20. yüzyıl Afganistan’ının en güçlü yöneticilerinden biri olmuştur. Davud Han, iddialı bir lider ve Afganistan kraliyet ailesinin etkili bir üyesi olarak bilinmekteydi (Andishmand, 2007, s. 79). Başbakanlık görevine geldikten sonra hükümet programını üç temel hedef üzerine inşa etmiştir: Peştunistan sorununun çözümü, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve Afganistan’ın büyük güçlere bağımlı hâle gelmesinin önlenmesi. Ancak Peştunistan (Durand Hattı) sorununu çözmeye çalışırken Pakistan ile ilişkilerde ciddi bir krize yol açmıştır. Bu kriz, 1955 yılında iki ülkenin Kabil ve Peşaver’deki siyasi temsilciliklerinin protestocular tarafından işgal edilip tahrip edilmesiyle zirveye ulaşmıştır. Sonuç olarak Davud Han, bu önceliklerinden yalnızca ekonomik kalkınma alanında kısmi bir başarı elde edebilmiş, diğer hedefleri ise beklenenin aksine sonuçlanmıştır (Ross, 2012).

Ekonomik kalkınmayı sağlamak amacıyla Davud Han hükümeti beş yıllık kalkınma planları hazırlamıştır. İlk beş yıllık plan başarısız olmuş, ancak ikinci plan ekonomik alanda önemli ilerlemeler sağlamıştır. İlk planın aceleyle ve yetersiz biçimde hazırlanmış olması başarısızlığın temel nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir (Farhang, 1988, s. 462). Beş yıllık planlar kapsamında yolların, havaalanlarının, üniversitelerin ve sanayi tesislerinin inşa edilmesi hedeflenmiştir. Kabil Uluslararası Havalimanı’nın projelendirilmesi, dünyanın en büyük bakır yataklarından biri olan Aynak Bakır Madeni’nin işletmeye açılması, Kabil’de çok sayıda okul ve tıp fakültesinin inşası, televizyon yayıncılığının başlatılması, Kabil–Gardiz yolunun asfaltlanması, çeşitli baraj projeleri ve sanayi yatırımları bu dönemin öne çıkan altyapı faaliyetleri arasında yer almıştır (Emadi, 2010, s. 60).

Sovyetler Birliği (SSCB), Afganistan’da ekonomik ve siyasal nüfuz elde edebilmek amacıyla kısa ve uzun vadeli kalkınma projelerini desteklemiştir. 1954–1967 yılları arasında SSCB’nin Afganistan’a sağladığı mali yardım, gelişmekte olan ülkelere yapılan Sovyet yardımları arasında üçüncü sırada yer almıştır (Noorzoy, 1985, s. 160). Afganistan ordusu büyük ölçüde Sovyet silah ve teçhizatıyla donatılmış, binlerce Afgan öğrenci eğitim amacıyla Sovyetler Birliği’ne gönderilmiş ve ülkede Sovyet danışmanlar görev yapmaya başlamıştır.

Sovyet mali desteğiyle birçok altyapı ve inşaat projesi hayata geçirilmiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği, yardımlar karşılığında açık bir siyasal talepte bulunmamıştır (Payind, 1989). Davud Han, 1961’de Belgrad’da düzenlenen zirveye bizzat katılarak SSCB ile ilişkileri geliştirmiştir. Ancak bu süreç, Afganistan’ın giderek Sovyetler Birliği’ne yakınlaşmasının başlangıcı olmuştur. Bu durum, Afgan siyasetçilerin sonuçlarını yeterince öngöremediği bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

1963’te Muhammed Davud Han’ın istifasının ardından yeni anayasanın kabul edilmesiyle ülkede anayasal monarşi ilan edilmiştir. Bu anayasa ile kraliyet ailesi üyelerinin hükümet görevlerinde bulunması yasaklanmıştır (Andishmand, 2007, s. 86). Bu gelişmeden sonra Davud Han, yaklaşık on yıl boyunca iktidara geri dönme planları yapmış ve 1973’te planladığı darbeyi hayata geçirmiştir. İktidara geldikten sonra siyasi partilerin faaliyetlerini yasaklamış, kitle iletişim araçlarını sıkı denetim altına almış ve yabancı yayınlara sansür uygulamıştır. Davud Han, yalnızca radikal entelektüellere değil, aynı zamanda istikrar için tehdit olarak gördüğü reformistlere, dini ve siyasi liderlere karşı da sert bir tutum sergilemiştir (Emadi, 2010, s. 60).

Otoriter yönetim anlayışı nedeniyle Davud Han, cumhuriyet döneminde hem İslamcı hem de sol hareketlerle ciddi sorunlar yaşamıştır. Her iki grubu da baskı altına almaya çalışmış; ancak Afganistan Halk Demokrat Partisi (PDPA), Davud Han’a karşı kanlı bir darbe düzenleyerek beş yıllık cumhuriyet dönemine son vermiştir.

Davud Han hükümetinin devrilmesinde iki temel faktör etkili olmuştur: aktif muhalif hareketlere karşı yeterli önlem almaması ve dış politikada dengeyi koruyamaması. Rakiplerinin gücünü hafife alan Davud Han, bu grupların kendisine karşı birleşebileceğini öngörememiştir. Sonuç olarak Davud Han’ın siyasal mirası, 20. yüzyıl ortalarında Afganistan siyasetinde otoriter yönetim ile modernleşme girişimleri arasındaki çatışmanın belirgin bir örneği olarak değerlendirilmektedir.

Afganistan Demokratik Partisi, 1978 yılında gerçekleştirdiği darbeyle Muhammed Davud Han’ın hükümetine son vermiştir. Saur Darbesi olarak bilinen bu kanlı müdahale sonucunda, Muhammed Davud Han ve ailesiyle birlikte binlerce insan katledilmiş ya da hapse mahkûm edilmiştir. Sovyetler Birliği (SSCB), darbenin başlıca destekleyicisi konumundadır. Darbeden üç yıl sonra, eski bir KGB çalışanı şu ifadeleri kullanmıştır:

“Davud Han, Komünist Parti üyelerini yalnızca tutuklamakla kalmamış, aynı zamanda onları idam etmeyi de planlamıştır. Parti çaresiz bir durumdaydı. Bu nedenle Kabil’deki Sovyet Büyükelçiliği ile temasa geçmiş ve Moskova, planlanan darbeyi desteklemeyi derhâl kabul etmiştir. Kısa süre sonra Komünist Parti liderleri, darbe emrini hapishane hücrelerinden vermiştir. Darbe başarıyla gerçekleştirilmiş ve Afganistan komünist bir rejime dönüştürülmüştür” (Payind, 1989, s. 112).

Demokrat Parti liderleri kendilerini devrimci olarak görseler de gerçekte yaşanan süreç, SSCB destekli bir darbeden ibaretti. Bu darbe, Afganistan tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Darbenin ardından kurulan sol hükümetler Sovyetler Birliği'ne yakınlaşmış ve ülke, günümüze kadar uzanan kanlı ve uzun süreli çatışmaların içine sürüklenmiştir. Darbeden sonra ilk cumhurbaşkanı olarak göreve gelen Nur Muhammed Taraki, giderek Moskova'dan yardım almaya yönelmiştir. 1978 yılının sonlarında Afganistan ile SSCB arasında İyi Komşuluk ve İş Birliği Anlaşması imzalanmıştır (Collins, 1980). Sovyetler Birliği, bu anlaşmanın 8. maddesini ("Asya'da etkili bir güvenlik sistemi inşa etmek") Afganistan'ın işgalini meşrulaştırmak amacıyla kullanmıştır.

Taraki'nin otokratik yönetim tarzı, Hafızullah Amin'de hayal kırıklığı yaratmıştır. Zamanla taraflar arasındaki anlaşmazlıklar derinleşmiş ve Taraki, dört destekçisiyle birlikte Amin'i öldürmeyi planlamıştır; ancak Amin bu girişimden kurtulmayı başarmıştır. Bunun üzerine Amin'in adamları, bir intikam eylemi olarak Taraki'yi uyuduğu sırada yastıklarla boğarak öldürmüştür (Sinha, 2020). Eylül 1979'da Hafızullah Amin Afganistan'da iktidarı ele geçirmiştir. Taraki'nin öldürülmesinin ardından Afganistan Halk Demokrat Partisi Genel Başkanlığı, Devrim Konseyi Başkanlığı ve Başbakanlık görevlerini üstlenmiş; yaklaşık yüz gün boyunca iktidarda kalabilmiştir. Amin, 1978 sonrası yaşanan tüm baskı ve zulümlerin sorumluluğunu Taraki'ye yüklemiş ve idam edilen 12 bin kişiye ait listenin bir bölümünü kamuoyuyla paylaşarak bu infazların Taraki'nin emriyle gerçekleştirildiğini iddia etmiştir. Açıklanan bu listeye göre, 1978 darbesinden sonra yaklaşık 50 bin kişi idam edilmiştir (Lyakhovsky, 2003, s. 182).

Amin'in şiddet içeren yönetimi karşısında ülkedeki isyanlar her geçen gün artmış, bunları bastırmak ise giderek zorlaşmıştır. İktidarda kalabilmek için Amin, SSCB'nin yanı sıra ABD ve Pakistan gibi farklı ülkelerle de temas kurmuştur. Bu girişimlerin temel amacı, söz konusu ülkelerin Mücahitlere verdikleri desteği durdurmalarını sağlamaktı. Ancak ABD, Amin'in ne halk ne de kendi partisi tarafından desteklendiğinin farkındaydı ve bu nedenle yardım etmeyi reddetmiştir (Emadi, 2010, s. 163).

Hafızullah Amin'in CIA ile temas kurması ve onlardan yardım talep etmesi, SSCB tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Bununla birlikte Sovyetler, Amin'in iktidarda kalması hâlinde halk ayaklanmalarının ve direnişin kontrol altına alınamayacağı kanaatine varmıştır. Bu değerlendirme sonucunda Sovyet hükümeti, Afganistan'a asker göndermeye ve Babrak Karmal'ı Hafızullah Amin'in yerine iktidara getirmeye karar vermiştir. Bu planın hayata geçirilebilmesi için Amin'in ortadan kaldırılması gerekiyordu. KGB yetkilileri ilk aşamada Amin'i yemeğine zehir katarak öldürmeyi planlamış, ancak bu girişim başarısız olmuştur. Bunun üzerine Sovyet askerleri Amin'in ikametgâhına saldırarak onu kurşuna dizmiştir (333 Fırtına Operasyonu, 2020).

Bu olay, Afganistan tarihinin en kanlı darbelerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir. Hafızullah Amin'in öldürülmesinin ardından, aynı partinin Parçam fraksiyonundan Babrak Karmal iktidara getirilmiştir. Babrak Karmal, Afganistan Halk Demokrat Partisi liderliğindeki hükümetin üçüncü cumhurbaşkanı olmuş ve parti programları ile devlet kurumlarında kapsamlı reformlar gerçekleştirmiştir. Karmal'ın cumhurbaşkanlığına başladığı 1980 yılı, Afganistan açısından son derece karanlık ve çatışmalarla dolu bir dönem olmuştur. Sovyet askeri birlikleri başta Kabil olmak üzere birçok büyük şehrin kontrolünü ele geçirmiştir. Bu durum, Afganistan halkını derinden etkilemiş ve komünist rejime karşı toplumsal tepkinin artmasına yol açmıştır.

Karmal, İslamcı gruplarla ilişkileri yumuşatmak amacıyla İslami İşler ve Vakıflar Bakanlığını kurmuş; yalnızca Kabil'de yirmiden fazla yeni caminin inşa edilmesini ve savaşta zarar gören camilerin yeniden yapılmasını emretmiştir (Sultana ve Azmatullah, 2015). Ancak Karmal hükümetini eleştirenler, bu politikaların din adamlarını devlet memuru hâline getirerek kontrol altına almaya yönelik siyasi bir hamle olduğunu savunmuştur.

Karmal iktidara getirildikten sonra ciddi meydan okumalarla karşı karşıya kalmıştır. Aralık 1979'da Sovyet askerlerinin Afganistan'a girmesinin ardından ABD, Mücahitleri açıkça destekleyeceğini ilan etmiştir. Amin döneminde hükümet kadrolarının büyük bölümünü PDPA'nın Halk fraksiyonu oluştururken, 1980 yılına gelindiğinde ordunun yaklaşık %90'ı da bu fraksiyonun mensuplarından oluşmaktaydı. Karmal göreve başladığında (Parçam fraksiyonunun Halk fraksiyonuna karşı iktidara gelmesiyle), cezalandırılacaklarını düşünen ya da Sovyetler ve Mücahitlere karşı savaşmak istemeyen çok sayıda asker ordudan ayrılmış, Mücahitlere katılmış veya savaşma motivasyonunu kaybetmiştir (Lyakhovsky, 1999, s. 214). Bu nedenle Sovyet askerleri, Mücahitlerle mücadele yükünü büyük ölçüde tek başlarına üstlenmek zorunda kalmıştır.

Karmal, Mücahitleri destekleyen ülkelerle uzlaşma sağlamak ve Afganistan sorununu barışçıl yollarla çözmek amacıyla hem İran'a hem de Pakistan'a defalarca çağrıda bulunmuş; ancak her iki ülke de bu çağrıları reddetmiştir (Wafadar, 1981). Bu durum, Karmal'ın birçok girişiminin başarısızlıkla sonuçlandığını göstermektedir. Altı yıllık iktidarı boyunca ülkenin ekonomik yapısı zayıflamış, siyasal yapı ise ciddi biçimde sarsılmıştır. Tüm bu gelişmeler sonucunda Moskova, Karmal'ın yetersiz olduğu kanaatine varmış ve istifa etmesini talep etmiştir. Karmal'ın istifasının ardından Afganistan istihbarat teşkilatı (KHAD) başkanı olan Dr. Muhammed Necibullah Ahmedzai, PDPA'nın dördüncü cumhurbaşkanı olarak göreve gelmiştir. 1987–1992 yılları arasında Afganistan cumhurbaşkanlığı görevini yürüten Dr. Necibullah, PDPA'nın Parçam fraksiyonuna mensuptu.

Dr. Necibullah, kendi döneminde rejime yönelik düşmanlıkları sonlandırmak amacıyla hükümette önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri, PDPA'nın (People's Democratic Party of Afghanistan – Afganistan Halk Demokrat Partisi) adının Hezb-i Vatan (Vatan Partisi) olarak değiştirilmesidir. Ayrıca İslam, Afganistan'ın resmî dini olarak kabul edilmiştir.

Bunların yanı sıra Dr. Necibullah, 1986 yılında iktidara geldikten sonra daha barışçıl bir siyasal söylem benimseyerek bir Ulusal Uzlaşım Planı sunmuştur. Bu plan, Dr. Necibullah döneminin en önemli politikalarından biri olmuştur. “Millî Barış” olarak adlandırılan bu politika, muhalif gruplarla ve özellikle mücahitlerle uzlaşmayı amaçlamıştır. Söz konusu süreç, Dr. Necibullah’ın emriyle 15 Ocak 1987 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Rubin, 1992).

PDPA rejiminin Marksist-Leninist temellerinin ötesinde meşruiyet arayışında önemli bir dönüm noktası olan Ulusal Uzlaşım stratejisi kapsamında yönetim, Sovyet ideolojik etkisinden uzaklaşmak ve daha geniş bir toplumsal taban kazanmak amacıyla partinin adını Hizb-i Vatan olarak değiştirmiş ve resmî din olarak İslam’ı kabul etmiştir. Ancak mücahitler, devleti gayrimeşru ve Sovyetler Birliği’ne bağımlı olarak gördükleri için, barışçıl ve kapsayıcı söylemine rağmen bu uzlaşım stratejisinin etkisini sınırlamış ve müzakereleri büyük ölçüde reddetmişlerdir. Buna rağmen söz konusu girişim, Dr. Necibullah’ın siyasal uzlaşmaya yatkınlığını ve pragmatik bir geçiş arayışını ortaya koymuştur.

Boris Yeltsin yönetimindeki Rusya’nın Afganistan’a yönelik tüm yardımları kesmesinin ardından, Dr. Necibullah rejimi ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Tek destekçisi olan Rusya’nın da yardımları durdurmasıyla birlikte, Dr. Necibullah hükümeti Nisan 1992’de mücahitler tarafından sona erdirilmiştir. Rejimin çökmesinin ardından Dr. Necibullah ülkeyi terk etmeyi reddetmiş ve Kabil’deki Birleşmiş Milletler ofisine sığınmıştır. Dört yıl boyunca BM koruması altında kaldıktan sonra, 1996 yılında Taliban tarafından vahşice öldürülmüştür (Rashid, 2001, s. 49–50).

Özetle, PDPA rejimi iktidarının ilk yıllarında tüm siyasal muhalefete karşı kitlesel ve acımasız baskılar uygulamıştır. Hedef alınan kesimler çoğunlukla İslamcı mücahitler ve eski monarşist elitlerden oluşmuştur. Ancak parti içindeki bölünmeler sonrasında farklı fraksiyonlar birbirlerine karşı düşmanca tutumlar sergilemiş; bu durum binlerce insanın ölmesine ya da işkence görmesine ve milyonlarca kişinin ülkeyi terk etmesine yol açmıştır.

Nisan 1992’de mücahitler başkenti ele geçirerek iktidara gelmiş ve aynı yıl Peşaver’de imzalanan anlaşma doğrultusunda Mücahit Hükümeti kurulmuştur. Dr. Necibullah rejiminin devrilmesinin ardından Afganistan’ın tek bir grup veya ulus tarafından yönetilmesi mümkün görünmemekteydi. Zira komünist rejime karşı yürütülen savaş sırasında mücahitler yedi farklı gruba ayrılmıştı; bu nedenle mücahitler ittifakına dayalı yeni bir koalisyonun oluşturulması kaçınılmaz hâle gelmiştir.

24 Nisan 1992’de yapılan anlaşmayla Peşaver’de bulunan mücahit gruplar arasında geçici bir hükümet kurulmasına yönelik bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu anlaşmaya göre Sibgatullah Müceddidi iki ay, Burhaneddin Rabbani ise dört ay süreyle geçici hükümetin başında yer alacaktı. Ardından Ehli Hal ve Akd Konseyi tarafından 18 ay süreli bir geçici hükümet kurulacak ve Afganistan’da ulusal seçimler için zemin hazırlanacaktı. Ancak Burhaneddin Rabbani, Kabil’de Ehli Hal ve Akd Konseyi toplandığında iktidar süresini iki yıl daha uzatmıştır (Dorronsoro, 2007, s. 6).

Rabbani ve Ahmed Şah Mesud'un Şura-i Nezar adlı bir koalisyon kurarak iktidarı elde tutması, Gulbeddin Hikmetyar gibi sözde Peştun cihatçı grupların muhalefetini körüklemiş ve bunun sonucunda Kabil, Hezb-i İslami tarafından düzenlenen yoğun roket saldırılarına sahne olmuştur. Pakistan destekli Hezb-i İslami'nin bu saldırıları sırasında binlerce insan hayatını kaybetmiş ve şehir büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Daha önce dağlık ve kırsal bölgelerde konuşlanan mücahit grupları Kabil'e yerleşmiş, şehrin sokakları bu gruplar arasında fiilen bölünmüştür. Kabil'in bazı bölgeleri Dostum'un (Özbek), bazı bölgeleri Hikmetyar'ın (Peştun), bazı bölgeleri ise Hezb-i Vahdet-i İslami'nin (Hazara) kontrolü altına girmiştir (Dorransoro, 2007, s. 7). Kabil dâhil büyük şehirler barikatlarla çevrilmiş, mücahitler kendi etnik grupları üzerinde hem manevi hem de fiilî hâkimiyet kurmuştur.

Başlangıçta bir iktidar mücadelesi olarak ortaya çıkan bu çatışma zamanla etnik gruplar arasında bir savaşa dönüşmüştür. Halkın zihniyeti, "bir etnik grup diğerleriyle savaşmazsa yok edileceği" algısıyla şekillendirilmiştir. Bu nedenle savaş, özellikle Kabil'de yaşayanlar için hayatın olağan bir parçası hâline gelmiştir. Mücahit liderlerin körüklediği etnik çatışmalar sonucunda, Kabil'in bir bölgesinde yaşayanlar başka bir bölgeye geçemez hâle gelmiş; şehirler arası yolculuklar dahi hayati riskler taşımıştır (Khorasani ve Fasihi, 2022).

Afganistan fiilî olarak parçalanmış bir yapı sergilemekteydi. Ülke savaş ağaları arasında bölünmüş, siyasi istikrarsızlık ve yaygın şiddet ortamına mahkûm olmuştur. Cumhurbaşkanı Burhaneddin Rabbani'nin ağırlıklı olarak Taciklerden oluşan hükümeti Kabil çevresi ile ülkenin kuzeydoğusunu kontrol ederken, batıda Herat merkezli üç il İsmail Han'ın kontrolü altındaydı. Doğuda, Pakistan sınırındaki üç Peştun vilayeti Celalabad merkezli bir mücahitler şurası tarafından yönetilmekteydi. Kabil'in güneyi ve doğusunda ise sınırlı bir bölge Gulbeddin Hikmetyar'ın kontrolündeydi (Rashid, 2001, s. 32). Ülkedeki bu bölünmeler ve mücahitler arasındaki anlaşmazlıklar, Taliban adlı grubun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Mücahitlerin bir uzantısı olarak görülen Taliban, 1994 yılında Afganistan'ın güneyinde ortaya çıkmıştır. Taliban'ın ortaya çıkış nedenlerinden birinin güneydeki kargaşayı sona erdirmek ve ülkede barışı sağlamak olduğu belirtilmiştir. Pakistanlı gazeteci Ahmed Rashid'e göre Taliban'ın bir diğer amacı, Kuetta ile Kandahar arasındaki ticaret yolunun güvenliğini sağlamaktır. Taliban'ın kurucuları Molla Muhammed Ömer ve Molla Hasan, bu hareketi kurma nedenlerini şu sözlerle ifade etmiştir: "*Afganistan cihadının hedeflerine ulaşmak ve halkımızı mücahitler yüzünden daha fazla acı çekmekten kurtarmak için silaha sarıldık. Yüce Allah'a olan inancımız tamdır. O, bizi zaferle de kutsayabilir, yenilgiyle de sınayabilir.*" (Rashid, 2001, s. 23).

Taliban iktidarı ele geçirdiğinde kısmi bir güvenlik ortamı sağlanmış olsa da halka yönelik sert ve kısıtlayıcı uygulamalar ülkede yaygın bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Taliban, kurulduktan iki yıl sonra, 27 Eylül 1996 sabahı Kabil'e girerek şehrin tamamının kontrolünü ele geçirmiştir. Aynı gün, Kabil Kraliyet Sarayı'na yaklaşık 100 metre uzaklıktaki Falke Aryana'daki bir trafik kontrol noktasında iki cesedin asılması tarihe geçen bir olay olmuştur.

Taliban, şehre girdikleri gece yarısı ilk olarak Birleşmiş Milletler temsilciliğine giderek Afganistan'ın eski cumhurbaşkanı Dr. Necibullah'ı ve kardeşini almış, öldürdükten sonra cesetlerini halka teşhir etmiştir. Bu olay, Taliban yönetiminin ilerleyen dönemde izleyeceği sert politikaların habercisi niteliğindeydi.

Kabil'in ele geçirilmesinin ardından Afganistan'ın kuzeyi hariç büyük bir bölümü Taliban'ın kontrolü altına girmiştir. Taliban, kabinesinin bir kısmını Kabil'e taşımış; Emirü'l-Müminin olarak seçilen Molla Ömer dışında kalan yöneticiler başkente yerleşmiştir (Rashid, 2001, s. 45–55). Aynı dönemde Ahmed Şah Mesud ve Dostum'un öncülüğündeki Kuzey İttifakı, Taliban'a karşı silahlı mücadeleyi sürdürmüştür. Bu nedenle Taliban, Afganistan'ın kuzeyindeki dört büyük şehri iktidarının sonuna kadar kontrol altına alamamıştır.

Afganistan'daki Taliban yönetimi Eylül 1996'dan Aralık 2001'e kadar sürmüştür. Pakistan ve Birleşik Arap Emirlikleri dışında hiçbir ülke Taliban hükümetini resmî olarak tanımamıştır. Taliban, Usame bin Ladin'i barındırarak El Kaide'nin Afganistan'daki faaliyetlerinin merkezî bir zemin kazanmasına olanak sağlamıştır. El Kaide, Taliban yönetimi altında ülkede çok sayıda eğitim kampı kurmuş ve dünyanın farklı bölgelerinden gelen militanların terör faaliyetleri konusunda eğitilmesine imkân bulmuştur.

El Kaide'nin 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'deki İkiz Kulelere düzenlediği saldırıların ardından, ABD Taliban'dan Usame bin Ladin'i teslim etmesini talep etmiştir. Bu talebin reddedilmesi üzerine ABD, 7 Ekim 2001'de Afganistan'a yönelik askerî operasyon başlatmıştır. ABD ve müttefikleri tarafından yürütülen bu operasyon, El Kaide ağını ve onu destekleyen Taliban rejimini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır (Katzman ve Thomas, 2017). Operasyon sonucunda Taliban hükümeti Aralık 2001'de devrilmiştir.

2. MÜDAHALE VE ETKİLEŞİM: AFGANİSTAN-PAKİSTAN İLİŞKİLERİ (1953–2001)

Pakistan, Afganistan'ın güney ve doğu komşusudur ve iki ülke arasındaki ortak sınır yaklaşık 2.500 kilometredir. Afganistan'ın Pakistan ile ikili ilişkileri, Pakistan'ın 1947 yılında kurulmasının ardından, büyük ölçüde İngiliz sömürge yönetiminden miras kalan sınır anlaşmazlıkları nedeniyle sürekli sorunlu bir seyir izlemiştir. İngiliz Hindistanı Dışişleri Bakanı ve müzakere heyeti başkanı Mortimer Durand, 1893 yılında Afganistan Emiri Abdurrahman Han ile Afganistan'ın İngiliz Hindistanı'na komşu doğu ve güney sınırlarını belirlemek amacıyla bir anlaşma imzalamıştır. Literatürde Durand Anlaşması olarak bilinen bu düzenleme, Afganistan–Pakistan ilişkilerinin temel sorun alanlarından biri hâline gelmiştir (Ghobar, 1967, s. 692). Söz konusu sınır düzenlemesi, ilerleyen dönemde özellikle Davud Han yönetimi sırasında Peştunistan meselesi olarak yeniden adlandırılmıştır.

Durand Hattı anlaşmazlığı bağlamında Peştunistan, 1893 sınır çizgisinin Pakistan tarafında kalan ve Peştunların yaşadığı toprakları ifade etmektedir. Bu bölgeler; Hayber Pahtunhva Eyaleti'ni (eski adıyla Kuzey-Batı Sınır Eyaleti), daha önce yarı özerk statüye sahip olan Federal Yönetimli Kabile Bölgelerini (FATA) ve Peştunların demografik çoğunluk oluşturduğu Belucistan'ın kuzey ve kuzeybatı kesimlerini kapsamaktadır. Durand Anlaşması, Peştun kabilelerini Afganistan ile Britanya Hindistanı, daha sonra ise Pakistan arasında fiilen bölmüş; bu durum söz konusu bölgelerin Afganistan'a katılması ya da bağımsız bir Peştunistan devleti kurulması gerektiği yönündeki iddiaları gündeme getirmiştir. Afganistan, Durand Hattı'nın meşruiyetini ve kalıcılığını sık sık sorgularken, Pakistan bu hattı uluslararası alanda tanınmış bir sınır olarak savunmuştur. Bu durum, Peştunistan meselesini iki ülke arasındaki siyasi çekişmenin merkezine yerleştirmiştir (Schetter, 2013, s. 47–70).

Hint alt kıtasının Hindistan ve Pakistan olarak iki devlete bölünmesinin ardından Afganistan hükümetlerinin Durand Anlaşması'na yönelik itirazları, iki ülke arasında kalıcı bir çatışma alanı oluşturmuştur. Afganistan, 1947 yılında Durand Anlaşması'nı geçersiz ilan etmiş ve aynı yılın Eylül ayında Pakistan'ın Birleşmiş Milletler üyeliğine karşı oy kullanmıştır. Afganistan'ın BM temsilcisi Abdul Hussain Han Aziz, bu tutumu şu sözlerle ifade etmiştir: “*Mevcut koşullar altında Pakistan'ın üyeliğine oy verilmesini desteklemiyoruz. Bunun nedeni, Kuzey-Batı sınırını Pakistan'ın bir parçası olarak kabul etmememizdir*” (Fayaz, 2008, s. 99).

1955 yılında Pakistan hükümetinin Belucistan'ı Batı Pakistan'ın bir eyaleti hâline getirme kararı, Afganistan tarafından hem batı sınır bölgesindeki hem de Belucistan'daki Peştun nüfusun siyasal ve toplumsal özgürlüklerine yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Kral Zahir Şah yönetimi, Pakistan'ın bu kararını Afganistan'ın ulusal çıkarlarının ihlali olarak görmüş ve sert tepki göstermiştir. Bu gelişme, iki ülke arasındaki ilişkileri son derece gergin ve kritik bir noktaya taşımıştır (Jawadi, 2020). O dönemde Batı Pakistan; Pencap, Sind ve Kuzey-Batı Sınır Eyaleti'nin yanı sıra Bahawalpur, Hayrpur ve Belucistan'ı kapsamaktaydı (Dupree, 1978, s. 538). Bölge, eyaletler birliği ve kabile bölgelerinden oluşuyordu. Bu süreçte iki ülke arasında etkili bir diplomatik diyalog kurulamadığından kriz kontrol altına alınamamıştır. Batı Pakistan eyaletlerinin birleştirilmesi gündeme geldiğinde Davud Han, Pakistan hükümetini olası olumsuz sonuçlar konusunda uyarmıştır.

Ocak 1960'ta Pakistan Cumhurbaşkanı Eyüp Han ile Afganistan Dışişleri Bakanı Naim Han arasında yapılan görüşmede Eyüp Han, Peştunistan konusundaki görüşlerini sert bir üslupla dile getirmiştir: “*Pakistan, Hint alt kıtasındaki Müslümanların İngiliz ve Hindu tahakkümünden kurtulmak için verdikleri mücadelenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Geçmişte Afganistan, bugün Batı Pakistan olarak bilinen bölgenin bazı kısımlarını kontrol ediyordu. Eğer tarihsel fetihlere dayanacak olursak, Delhi'nin egemenliğinin Kabil'e ve ötesine uzandığı dönemler de olmuştur. Bu nedenle Pakistan'ın Afganistan'daki Peştunların geleceğiyle daha fazla ilgilenmesi gerekmektedir. Afganistan'ın bağımsızlığımızdan bu yana sergilediği açık düşmanlık bizi hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu tutum ancak dolaylı bir yayılmacılık girişimi olarak yorumlanabilir*” (Razvi, 1979).

Davud Han, Sovyetler Birliği'nden tam destek alana kadar Peştunistan'daki muhalif unsurları gizli biçimde desteklemeye devam etmiştir. Ancak 4 Nisan 1961'de Nikita Kruşçev ile yaptığı görüşmenin ardından sınırdaki çatışmalar artış göstermiştir. SSCB, Davud Han'ı Pakistan'a karşı teşvik ederek Afganistan-Pakistan geriliminin sürmesini sağlamış ve bu durumdan stratejik çıkar elde etmeyi amaçlamıştır (Farhang, 1988, s. 471). İki ülke arasındaki çatışmalar sürdükçe Afganistan dış yardıma daha fazla bağımlı hâle gelmiş, SSCB ise bu bağımlılığı Afganistan üzerindeki nüfuzunu artırmak için kullanmıştır.

1961 yılının Mayıs ayında Afganistan ve Pakistan askerleri arasında farklı sınır noktalarında çatışmalar yaşanmış; her iki tarafın da ABD veya SSCB tarafından sağlanan silahları kullandığı iddia edilmiştir. Pakistan Cumhurbaşkanı Eyüp Han, 23 Mayıs 1961'de yaptığı açıklamada Afganistan'ın son dönemde büyük miktarda Sovyet silahı temin ettiğini ileri sürmüş ve Afgan birliklerinin artık düzensiz milisler yerine düzenli ordu unsurlarını sınır olaylarında kullandığını belirtmiştir (Jillani, 1993). Ağustos 1961'e gelindiğinde ise iki ülke arasındaki gerginlik, diplomatik ilişkilerin kesilmesine yol açacak boyuta ulaşmıştır.

Pakistan, Afganistan'daki Celalabad ve Kandahar konsolosluklarını kapatma niyetini bildirerek, Afganistan'a Peşaver ve Kuetta'daki konsolosluklarını geri çekmesi için nota vermiştir. Bu gelişmeler sonucunda iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler Eylül 1961'de ikinci kez kopmuştur. Transit ticaret anlaşmaları da askıya alınmıştır. Eylül ayı, Afganistan'ın taze meyvelerinin Hindistan pazarlarına ihraç edildiği en önemli dönemdir. Ancak 1961 ve 1962 yıllarında bu ihracat tamamen durmuştur. Sovyetler Birliği yalnızca sembolik düzeyde, çok sınırlı miktarda Afgan meyvesini hava yoluyla ihraç etmiştir. Hükümetin meyve stoklarını tamamen satın alarak ekonomik kaybı telafi etmesi beklenirken, meyvelerin büyük bölümü ağaçlarda ya da depolarda çürümüştür (Andishmand, 2007, s. 83-84). Bu süreçten en fazla zarar gören Afganistan ekonomisi ve halkı olmuştur.

Farhang (1988), Davud Han'ın diplomatik ilişkileri kesme kararını irrasyonel olarak değerlendirmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: “*Davud Han bu kararıyla Afganistan'ın Pakistan üzerinden dış dünyaya ve denizlere olan erişimini kesmiştir. Pakistan ile yapılan serbest ticaret anlaşmasının fiilen geçersiz hâle gelmesine neden olarak halka ve ülke ekonomisine büyük zarar vermiştir.*”

Davud Han, ekonomik faaliyetleri ciddi biçimde sekteye uğratmasının yanı sıra diplomatik manevra alanını da daraltmış ve Afganistan'ın uluslararası izolasyonunu derinleştirmiştir. Başbakanlığı döneminde komşu ülkelerle sağlıklı ilişkiler kuramayan Davud Han, Pakistan ile ilişkileri de çıkmaza sokmuştur. Birçok araştırmacıya göre Peştunistan konusundaki başarısızlığı, Zahir Şah ile ilişkilerinin bozulmasına yol açmış ve nihayetinde Davud Han'ın istifasıyla sonuçlanmıştır.

1963'te Davud Han'ın istifasının ardından Dr. Yusuf başbakanlığa getirilmiştir. İran'ın başarılı arabuluculuğu sayesinde Pakistan ve Afganistan, diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi, sınırların açılması ve ticari ilişkilerin sürdürülmesi konusunda anlaşmaya varmıştır.

Taraflar ayrıca tüm sorunların uluslararası hukuk çerçevesinde ele alınması ve karşılıklı güven ortamının geliştirilmesi konusunda mutabık kalmıştır (Durani ve Khan, 2002). 1963–1973 döneminde Pakistan–Afganistan ilişkileri görece sakin bir seyir izlemiş; ilişkilerin kopmasının sorumluluğu büyük ölçüde eski başbakan Davud Han’a atfedilmiştir. İlişkiler o kadar iyileşmiştir ki Afganistan, 1965 Hindistan–Pakistan Savaşı sırasında Pakistan’a destek vererek İslamabad’ın batı sınırı konusunda daha az endişe duymasını sağlamıştır. Kral Zahir Şah’ın 1968’deki resmî ziyareti sırasında Pakistan tarafından sıcak bir şekilde karşılanması da bu yakınlaşmanın göstergesi olmuştur.

Muhammed Davud Han, 1973 yılında gerçekleştirilen askerî darbe sonucunda, Parçam Partisi üyelerinin desteğiyle cumhurbaşkanı olarak iktidarı ele geçirmiştir. İlk konuşmasında Afganistan’ın yabancı ülkelerle yaşadığı tek sorunun Peştunistan meselesi olduğunu vurgulamıştır. Davud Han’ın cumhurbaşkanlığı döneminde de Afganistan–Pakistan ilişkilerindeki gerginlikler devam etmiştir (CIA, 1974). Aynı yıl Peştun ve Beluç halklarının kendi kaderini tayin hakkını desteklediğini açıklamış; Peştunistan meselesi nedeniyle Pakistan’daki askerî baskıdan kaçan bazı Beluç ve Peştun liderlere Kabil’de resmî sığınma hakkı tanımıştır. Ayrıca Pakistan’a karşı faaliyet gösteren isyancılar için eğitim kampları kurulmuş ve bu kamplarda on binden fazla Beluç militanın eğitildiği ileri sürülmüştür (Yousafzai, Hussain ve Khalid, 2021).

Buna karşılık Pakistan, Davud Han’ın komünist eğilimli politikalarına muhalif olan İslamcı grupları desteklemeye başlamıştır. Daha sonra “Mücahitler” olarak adlandırılacak bu hareket içerisinde Ahmed Şah Mesud, Gulbeddin Hikmetyar ve Burhaneddin Rabbani gibi önemli isimler yer almıştır. Bu kişilerin büyük bölümü Kabil Üniversitesi’nde öğrenci ya da akademisyen olarak görev yapmaktaydı.

Kabil Üniversitesi’nde ilahiyat profesörü olan Burhaneddin Rabbani, 1960’larda kurulan Cemaat-i İslami Partisi’ni 1973’te Davud Han rejimine karşı yeniden örgütlemiştir. İslamabad’daki karar alıcılar, Rabbani’yi Peştunistan sorununu körükleyen Davud Han’ın Sovyet yanlısı rejimine karşı kullanılabilecek en etkili aktör olarak değerlendirmiş ve destekleme kararı almıştır. Davud Han’ın kendisini tutuklatmayı planladığını öğrenen Rabbani Pakistan’a kaçmış; ISI tarafından maddi olarak desteklenmiş, parti üyelerine askerî eğitim ve lojistik yardım sağlanmıştır (Yousafzai, Hussain ve Khalid, 2021). Hükümetin İslamcı gruplara yönelik baskılarının artması, bu liderlerin Pakistan’a göç etmesine yol açmış ve bu durum Zülfikar Ali Bhutto hükümetine Kabil üzerinde baskı kurmak için yeni bir fırsat sunmuştur.

1976 yılının başlarında Afganistan’da şiddetli bir sel ve deprem meydana gelmiş, bu afetler büyük yıkımlara yol açmıştır. Bhutto, yaptığı radyo konuşmasında Afganistan devleti ve halkına başsağlığı dilemiş ve yardımda bulunacağını ifade etmiştir. Pakistan Başbakanı’nın bu açıklaması iki ülke arasındaki gerginliği kısmen azaltmış; bunun üzerine Afganistan Dışişleri Bakanlığı şu açıklamayı yapmıştır:

“Bir süredir Pakistan’ın Afganistan’a yönelik radyo propagandasını azalttığı ve son dönemde Afganistan’da yaşanan sel ve depremler karşısında sempati gösterdiği görülmektedir. Afganistan hükümeti bunu olumlu bir adım olarak değerlendirmektedir. İyi niyet göstergesi olarak ve iki ülke arasındaki sorunları çözmek amacıyla Cumhurbaşkanı Muhammed Davud tarafından, Bhutto’nun Afganistan’ı ziyaret etmesi için Pakistan’daki Afganistan Büyükelçiliğine talimat verilmiştir” (Jawadi, 2020, s. 45).

Pakistan’ın bu sempatisi, diğer faktörlerle birlikte ikili ilişkilere olumlu yansımıştır. Uzun süredir sorunlu bir şekilde devam eden ilişkiler, her iki ülkeyi de olumsuz etkilemiştir. Ancak 1976 yılına gelindiğinde Afganistan–Pakistan ilişkilerinde belirgin bir iyileşme süreci başlamıştır. İran Şahı’nın arabuluculuk çabalarıyla, Zülfikar Ali Bhutto’nun Haziran 1976’da Davud Han’ın daveti üzerine Afganistan’ı ziyaret etmesi ilişkilerin daha da gelişmesine katkı sağlamıştır. İki ülke lideri görüşmelerinde, karşılıklı olarak düşmanca propagandaya son verme ve ilişkileri barışçıl bir zeminde sürdürme konusunda anlaşmaya varmıştır. Davud Han da Ağustos 1976’da Pakistan’a iade ziyareti gerçekleştirmiştir (Bakshi, 1994).

Davud Han’ın, Afganistan’daki diğer liderlere kıyasla Peştunistan meselesine daha fazla önem verdiğine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı görüşlere göre Davud Han’ın Peştunistan politikası milliyetçi motivasyonlara dayanmakta ve ulusal çıkarlara hizmet etmektedir. Bu bağlamda Davud Han, nasyonalist bir lider olarak Peştunistan politikası aracılığıyla Afganistan’ın kaybettiği eski toprakları geri almayı hedeflemiştir. Diğer bir görüşe göre ise Davud Han, şöhret arayışı nedeniyle bu politikaya bu denli önem vermiştir. Bu konuyu sürekli gündemde tutarak güçlü ve vatansever bir lider olarak tarihe geçmek istemesi, Peştunistan davasına yaklaşımına dair ileri sürülen bir başka değerlendirmedir (Andishmand, 2007, s. 74-75). Ancak gerçekte Davud Han’ın Peştunistan politikası Afganistan açısından geri dönüşü olmayan ve olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Afganistan’ın hâlen dış yardıma büyük ölçüde bağımlı olduğu ve halkın ciddi siyasi ve ekonomik sorunlarla mücadele ettiği bir dönemde, Davud Han’ın tüm dikkatini Peştunistan meselesine yöneltmesi, en büyük hatalarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Nisan 1978’de gerçekleşen Saur Darbesi ile Kabil’de demokratik bir hükümetin kurulması, Afganistan’da ve bölgede gelişmelerin seyrini önemli ölçüde değiştirmiştir. Halkın Demokrat Partisi’nin darbe yoluyla iktidara gelmesinin ardından, Kabil ile İslamabad arasındaki ilişkiler diplomatik düzeyde dahi gerilemeye başlamıştır. İki başkent arasındaki ilişkiler her düzeyde çatışmalı bir hâl almıştır. Kızıl Ordu’nun Afganistan’ı işgali, çatışmaların boyutunu küresel düzeye taşımış; ABD ise Pakistan ile koordinasyon içinde, Sovyet destekli hükümete karşı silahlı mücadele yürüten cihatçı grup ve örgütleri desteklemek amacıyla bir program başlatmıştır (Butt ve Siddiqi, 2016). Bu programla birlikte Afganistan hükümeti ile mücahitler arasındaki silahlı çatışmalar yoğunlaşmıştır.

Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgali, yalnızca Pakistan için değil, bölgedeki tüm ülkeler açısından tamamen yeni bir durum ortaya çıkarmıştır. İşgalin hemen ardından Babrak Karmal cumhurbaşkanı olarak görevi devralmıştır (Tanin, 2005, s. 291-295). Pakistan bu gelişmeyi doğrudan bir tehdit olarak algılamış ve elindeki tüm imkânlarla sürece dâhil olmaya karar vermiştir. Pakistan'ın derhâl müdahil olmasının başlıca nedenleri şunlardır:

- Afganistan ile olan sınır bütünlüğünü korumak,
- Sovyet askeri ve siyasi tehdidinin Pakistan'a yönelmesini engellemek,
- Batı ile mücahitler konusundaki ittifakı güçlendirmek,
- Batı'nın siyasi, askeri ve ekonomik imkânlarından faydalanmak (Shah, 2000, s. 12).

Rus birliklerinin 1989'da Afganistan'dan çekilmesine kadar ikili ilişkiler iki farklı düzlemde ilerlemiştir: Devletler arasındaki düşmanca tutumlar ile iki ülke halkı arasında gelişen empati ve iyi niyet duygusu. Bu nedenle söz konusu dönemde, SSCB tarafından desteklenen ve yönlendirilen Kabil'deki çeşitli rejimlerin İslamabad ile yaşadığı anlaşmazlıklar devam etmiştir. 1988'de imzalanan Cenevre Anlaşmaları sonrasında Pakistan, Sovyet işgaline karşı direnen mücahit liderlerden oluşan geniş tabanlı bir hükümetin kurulmasına destek vermiştir (Ali, 2020). Bu aşamada Pakistan ve Afganistan arasındaki ilişkiler, iki bağımsız devletten ziyade ABD ve SSCB'nin vekilleri olarak şekillenmiştir. Bu durum, iki devletin krize yönelik bağımsız politikalar geliştirmesini ciddi biçimde sınırlandırmıştır.

Cihat sonrası dönemde (1992), direnişi destekleyen bölgesel aktörlerin her biri kendi çıkarlarını öncelemiş ve Afganistan'daki müttefiklerini bu çıkarlar doğrultusunda değerlendirmiştir. Pakistan, özellikle Hikmetyar olmak üzere tercih ettiği aktörlerin siyasi hedeflerini agresif biçimde desteklemiştir. ABD ise çıkarlarını elde ettikten sonra bölgeye olan ilgisini azaltmış ve mali desteğini büyük ölçüde kesmiştir. Bu durum, iktidara yeni gelen ve dış yardıma alışmış mücahitler arasında büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Batı'nın, özellikle ABD'nin, ülkenin yeniden inşasına yönelik ilgisizliği mücahitler tarafından bir ihanet olarak algılanmıştır (Abbas, 2014, s. 59). Mücahitlerin iktidara gelmesinin ardından Pakistan, istikrarlı bir Afganistan istediğini ilan etmiş olsa da, ülkenin iç politikasını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye devam etmiştir.

İslamabad yönetimi, Afganistan'daki demokratik hükümetin düşmesinden sonra cihatçı gruplara, üzerinde uzlaşılmış güçlü ve kapsayıcı bir hükümet kurma fırsatı tanımamıştır. Mücahit yönetimi döneminde Kabil ve diğer şehirlerin büyük ölçüde yıkıma uğraması, Afganistan cihadının mimarı olarak görülen General Akhtar Abdul Rahman'ın hedeflerine ulaşmasını sağlamıştır. Zira General Akhtar, Afganistan cihadı sürecinde Kabil'in yakılmasını arzulamaktaydı (Andishmand, 2007, s. 120). Pakistan'ın izlediği politikalar sonucunda, cihat sırasında Sovyetlere karşı birlikte savaşan yedi grup, Afganistan'a döndükten sonra birbirleriyle çatışmaya başlamıştır. Bu çerçeveden bakıldığında, Afganistan'ın o dönemdeki karmaşık yapısını ve olaylar arasındaki bağlantıları anlamak daha kolay hâle gelmektedir.

Pakistan, 1992’de silah yardımı ve cihat sürecinin yönlendirilmesi yoluyla Kabil merkezli hükümeti devirmeyi başarmış olsa da, Afganistan’ın iç işlerine müdahale aracı olarak köktendinci gruplara yatırım yapmaktan vazgeçmemiştir. Her ne kadar birçok cihatçı parti Pakistan ile yakın ilişkiler kurmuş ve onun hedefleri doğrultusunda hareket etmiş olsa da, 1994 sonrası gelişmeler, özellikle Hikmetyar ve Kuzey İttifakı içindeki köktendinci grupların yenilgisi, İslamabad’da ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştır. İç savaş süreci ve Afganistan’daki yeni hizipçi koalisyonların ortaya çıkması, Pakistan’ın İslam Partisi ve ona bağlı yapıları artık kaybedilmiş aktörler olarak değerlendirmesine ve yeni bir seçenek arayışına yönelmesine neden olmuştur (Pamir, 2014, s. 370-372). Bu yeni seçenek, Taliban hareketi olmuştur. Taliban, Pakistan’da uzun yıllardır faaliyet gösteren yüzlerce medreseden ortaya çıkmıştır.

Taliban, Ekim 1994’te Pakistan’dan Kandahar’a gelerek çatışmaya girmiş ve kenti ele geçirmiştir. Hareketin ilk ve en acil eylemi, Pakistan mallarını taşıyan bir konvoyu Kandahar’daki savaş lordlarının elinden kurtarmak olmuştur. Bu durum, Taliban’ın Pakistan desteğiyle ortaya çıktığını gösteren ilk somut adım olarak değerlendirilmiştir. Görgü tanıklarına göre Pakistan ordusuna ait topçu birlikleri Afganistan’daki mevzileri yoğun biçimde bombalamış, ardından Taliban’a bağlı silahlı güçler bölgeye girmiştir (Pamir, 2014, s. 374). Andişmend’e göre Pakistan, Orta Asya’ya uzanan ticaret yollarını güvence altına almak ve Kabil’de kendi çıkarlarına uygun bir hükümet kurmak amacıyla Taliban’ın iktidara gelmesini sağlamıştır. Pakistan Başbakanı Benazir Zülfikar Ali Bhutto, Taliban’ın ortaya çıkış sürecini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Taliban’ı iktidara getirme fikri İngilizlerindi, Amerikalılar yönetti, Suudiler parasını ödedi; ben ise gerekli araçları sağladım ve uyguladım*” (Andishmand, 2007, s. 142). Uzun yıllar süren savaşlar, güvensizlik ortamı ve çeşitli gruplar tarafından gerçekleştirilen insan hakları ihlalleri nedeniyle Taliban, başlangıçta Afganistan halkının bir kesimi tarafından kurtarıcı bir hareket olarak görülmüştür.

Pakistan ile Afganistan arasındaki siyasi ilişkilerin tarihi, çoğunlukla karşı tarafı zayıflatmaya yönelik fırsatların değerlendirilmesi ve bu yolla ulusal çıkarların güvence altına alınması ekseninde şekillenmiştir. İki ülke siyasi bir çıkmaza girdiğinde ise, yeni bir manevra alanı yaratabilmek amacıyla diyalog yoluna başvurmışlardır. Bu ilişkiler tarihi incelendiğinde, söz konusu dinamiği açıkça görmek mümkündür. Bu tarihsel arka plan, Pakistan’ın Afganistan iç savaşına müdahalelerini yalnızca güvenlik boyutuyla değil; aynı zamanda kimlik ve ekonomik çıkarlar perspektifinden de değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

3. PAKİSTAN’IN AFGANİSTAN İÇ SAVAŞINA MÜDAHALE MEKANİZMALARI: İSTİHBARAT, ASKERİ VE İDEOLOJİK DESTEK

3.1. İstihbarat Desteği (Inter-Services Intelligence ISI)

Davud Han’ın başbakanlık döneminde Peştunistan (Durand) davasını savunmaya başlaması, Peştunistan bölgesinde ayaklanmalara yol açmıştır. Buna karşılık Pakistan, Afganistan’daki İslamcı grupları desteklemiş ve sonuç olarak mücahitleri örgütlemiştir. Bu grupların örgütlenmesinin ardından, General Ziya ül-Hak’ın emriyle Albay Muhammed Yusuf liderliğinde ISI’nın Afganistan şubesi kurulmuştur. Pakistan’ı 1979–1988 yılları arasında yöneten General Ziya ül-Hak, ISI Başkanı General Akhtar Abdur Rahman’a “*Afganistan’ı yavaş yavaş ateşe ver*” emrini vererek Afganistan iç savaşına müdahalesini sürdürmüştür (Andishmand, 2007, s. 120). General Ziya ül-Hak’ın bu meşhur sözü, Pakistan’ın Sovyet–Afganistan Savaşı boyunca izlediği stratejiyi özetlemektedir. Bu yaklaşım, Ziya ül-Hak’ın Sovyet gücünü kademeli olarak yıpratmayı ve Afganistan’ı ABD’nin Vietnam’da yaşadığına benzer bir bataklığa sürüklemeyi hedeflediğini göstermektedir.

ISI’nın Afganistan bürosu, birden fazla tuğgeneralin yönetimi altında mücahitlerin günlük operasyonlarını denetlemiştir. 1983 yılına kadar büroda yaklaşık 60 subay, 300 astsubay ve er görev yapmıştır. Pakistan, Doğu ve Güney Afganistan’da konuşulan Peştuncayı bilen Peştun albay ve binbaşısı sık sık bu görevlere atamıştır. Sınır ötesindeki kabilelerle bağları bulunan bu Pakistanlı personel, sivil kıyafetler giyerek Afganistan toprakları içinde veya sınır bölgelerinde gizlice faaliyet gösterebilmiştir. Özellikle Peştun subaylar, başka bir askeri birliğe atanmadıkları sürece onlarca yıl boyunca ISI’nın Afganistan bürosunda görev yapmıştır (Coll, 2004, s. 65). Afganistan’ın geleneklerini ve halkını yakından tanımaları, bu personelle operasyon yürütülmesini kolaylaştırmıştır.

1983 yılı sonuna kadar Pakistan’da kurulan iki kampta üç binden fazla mücahit resmî eğitim almıştır. Bunu yetersiz bulan ISI yetkilileri, her ay bin kişinin savaş ve silah kullanımı eğitimini tamamlaması yönünde bir hedef belirlemiştir (Yousaf ve Adkin, 2001, s. 130). Ancak 1983’ten sonra ISI’nın cihadı resmî bir eğitim altyapısı aracılığıyla kurumsallaştırması, Afgan direnişini Pakistan’ın jeopolitik hedefleriyle uyumlu ve daha disiplinli bir güce dönüştüren önemli bir dönüm noktası olmuştur. ISI, Afganistan’a askerî personel göndermiştir. Bu personelin görevi, özel operasyonlarda mücahitlere eşlik etmek, danışmanlık sağlamak ve komutanların görevlerini yerine getirmelerine yardımcı olmaktır. Ayrıca petrol boru hatlarını sabote etmek, havaalanlarına roket saldırıları düzenlemek ve pusular kurmak da Pakistanlı askerlerin görevleri arasındaydı (American Universities Field Staff, 1979).

1984–1987 yılları arasında eğitim kamplarına 80 binden fazla mücahit katılmış, yüz binlerce ton silah ve mühimmat dağıtılmış, Afganistan’ın 29 vilayetinde aktif operasyonlar düzenlenmiştir (Yousaf ve Adkin, 2001, s. 138). Bu geniş coğrafi kapsama alanı ve verilen eğitimin niteliği, yalnızca SSCB’ye karşı direnişi değil, aynı zamanda uzun vadeli bir isyanın altyapısını kurma amacını da yansıtmaktadır.

Bu süreç, Sovyetler Birliği'nin geri çekilmesine katkı sağlamasının yanı sıra, savaş ağalarını ve ideolojik olarak Afganistan hükümetine karşı olan grupları da güçlendirmiştir.

Çatışmalar süresince İslamabad, direnişe silah sağladığını ve askerî eğitim verdiğini resmî olarak reddetmiştir. Bu bağlamda Pakistan hükümeti teknik olarak doğruyu söylemiştir. Pakistan, Afgan mücahitlere kendi askerî envanterinden silah vermemiş; ancak yabancı silahların savaşıtlara aktarılmasına izin vermiştir. Bu süreçte ISI, silahların dağıtımını, varış noktaları ve nihai kullanımı üzerinde tam denetim sahibi olmuştur (Weinbaum, 1991, s. 20). Yabancı yardımlar mücahitlere eşit biçimde dağıtılmamış; en fazla silah ve mali destek, Pakistan'ın tercih ettiğı gruplara verilmiştir. Bu ayrımcı yaklaşım, ilerleyen dönemde mücahitler arasında düşmanca bir rekabetin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

1980–1992 yılları arasında ABD mücahitlere yaklaşık 5 milyar dolar yardım sağlamış; Suudi Arabistan, diğer Avrupa ülkeleri ve İslam ülkelerinden gelen yardımlar ise toplamda 40 milyar doları aşmıştır. Buna karşılık mücahitlerin eline geçen miktarın 10 milyar doları geçmediğı belirtilmektedir. Wilhelm Dietl, Bruchenkopf Afghanistan adlı eserinde Karaçi'nin Afgan savaşıtları için silah temininde en önemli merkez olduğunu; Pakistan ordusunun bu silahları Kuetta ve Peşaver'e taşımaktan sorumlu bulunduğunu ve sevkiyatların yaklaşık %40'ının Pakistan ordusunun depolarında tutulup Afgan mücahitlerden alındığını ifade etmektedir. Bu depoların özellikle en gelişmiş silah türleri için kullanıldığı vurgulanmaktadır (Pamir, 2014, s. 219). Bu veriler, Afganistan cihadına uluslararası katılımın boyutunu ve yardımların dağıtımındaki ciddi eşitsizlikleri açıkça ortaya koymaktadır. Karaçi'nin bir merkez olarak seçilmesi, Pakistan'ın cihad sürecindeki rolünü ne denli kurumsallaştırdığını göstermektedir.

Kırılğan ortamlara yönlendirilen büyük ölçekli dış kaynaklar nadiren doğrudan hedeflenen alıcılara ulaşmakta; çoğu zaman yerel ve bölgesel aktörler tarafından aracılık edilerek yeniden şekillendirilmekte ve istismar edilmektedir (Karim, 2017, s. 4). Bu nedenle Afganistan cihadı, yalnızca süper güçler arasındaki rekabeti değil, aynı zamanda aracı devletlerin—bu bağlamda Pakistan'ın—yardımları kendi güçlerini pekiştirmek için nasıl kullandığını ve bunun etkilerinin 1989'daki Sovyet çekilmesinin çok ötesine nasıl uzandığını göstermektedir.

Analitik açıdan değerlendirildiğinde bu gelişmeler, vekâlet savaşlarının içsel çelişkilerini ortaya koymaktadır. Stratejik sonuçlara dar bir perspektiften odaklanan dış sponsorlar, kendi operasyonlarını zayıflatan yolsuzluklara ve verimsizliklere çoğu zaman göz yummuştur. Pakistan açısından bu durum, ISI'nın cihadın vazgeçilmez bekçisi konumunu güçlendirmiş; kuruma bölgesel politikaları şekillendirecek kaynaklar ve görece bir özerklik kazandırmıştır. Afganistan içinse bu yönlendirmelerin sonucu, derinleşen istikrarsızlık olmuştur. Silahların eşitsiz dağıtımını, ISI'nın desteklediğı grupların güçlenmesi ve kaçakçılığa dayalı savaş ağalarının ortaya çıkışı, ülke ekonomisinin normalleşmesini engellemiştir.

Afganistan iç savaşında ISI'nın rolü şu şekilde özetlenebilir: yabancı yardımlar için bir kanal işlevi görmek, ABD ve Suudi Arabistan'ın mücahitlere sağladığı milyarlarca dolarlık mali ve askerî yardımın dağıtımını denetlemek ve hangi gruba ne ölçüde destek verileceğine karar vermek (Rashid, 2001, s. 45). ISI'nın kaynak akışı üzerindeki bu kontrolü, yardımın hiçbir zaman tarafsız bir araç olmadığını; aksine siyasi bir enstrüman olarak kullanıldığını göstermektedir. Pakistan, silahları ideolojik ve stratejik tercihlerine uygun gruplara, özellikle İslamcı yapılara yönlendirmiştir.

Bu ayrımcı politikanın iki uzun vadeli sonucu olmuştur. İlk olarak, silah ve finansmana eşitsiz erişim, mücahitler arasındaki hizipçiliği derinleştirmiş ve 1990'larda patlak veren iç savaşın zeminini güçlendirmiştir. İkinci olarak ise ISI'nın yalnızca Afgan aktörler üzerindeki değil, aynı zamanda uluslararası destekçiler üzerindeki nüfuzu artmıştır; zira Washington ve Riyad, hedeflerine ulaşabilmek için Pakistan kanallarına bağımlı hâle gelmiştir. Böylece yardım dağıtımı, hem cihadın yürütülmesinin bir aracı hem de Pakistan'ın Afganistan'daki etkisini genişletmenin temel mekanizması olmuştur.

Son Sovyet askerinin Şubat 1989'da Afganistan'dan çekilmesinin ardından Pakistan, Afganistan cihadına yaptığı katkının karşılığını almak istemiştir. Bunun için Afganistan'da kendi çıkarlarına hizmet edecek bir hükümete ihtiyaç duymuştur. Hikmetyar'ın Hizb-i İslami'si bu stratejik plan doğrultusunda seçilmiş ve desteklenmiştir. Hikmetyar, 1984'ten itibaren Sovyetlere karşı yürütülen cihatta Filistinli Abdullah Azzam ve Suudi milyoner Usame bin Ladin tarafından da desteklenmiştir. Ancak Sovyetlerin çekilmesinden sonra Hikmetyar geri planda kalmış ve Pakistan'ın beklentilerini karşılayamamıştır (Roy, 2000, s. 65). Bu durum, Afganistan cihadının yalnızca Soğuk Savaş'ın bir cephesi olmadığını; aynı zamanda İslamabad'ın uzun vadeli bölgesel hedeflerine hizmet eden bir araç olduğunu göstermektedir.

Hikmetyar'dan beklenen sonucun alınamaması üzerine Pakistan, yeni bir grubu desteklemeye yönelmiştir. Bu grup, Pakistan istihbaratının desteği ve Camiat Ulema-i İslami Partisi'ne bağlı, her iki taraftan Peştunların eğitim gördüğü medreselerin önerisiyle oluşturulmuştur. Taliban adıyla bilinen bu yeni hareket, 1994 yılında Kandahar'da ortaya çıkmıştır. Pakistan'ın desteğiyle Suudi Arabistan, Basra Körfezi ülkeleri ve Arap-Afgan savaşçılardan mali ve askerî yardım alan Taliban, kısa sürede Kandahar ve Herat'ı ele geçirmiştir. Eylül 1996'da ise Afganistan'ın başkenti Kabil'i kontrol altına almıştır. Bu tarihten iktidardan düşüşüne kadar Pakistan, Taliban yönetimiyle son derece yakın ve kapsamlı ilişkiler kurmuştur. Taliban'ın kuruluşundan itibaren açık biçimde ittifak kurduğu tek ülke Pakistan olmuştur. Pakistan açısından Taliban, Afganistan'da kukla bir hükümet tesis etmenin aracı olarak görülmüştür (Roy, 1998, s. 210).

Pakistan'ın Hikmetyar'dan Taliban'a yönelmesi, Afganistan politikasındaki daha geniş bir eğilimi yansıtmaktadır. İslamabad, ilk vekil aktör başarısız olduğunda stratejik hedeflerine daha uygun yeni bir aktör bulmaya hazırdır. Hikmetyar'ın aksine Taliban, mücahitler arasındaki iç çatışmalardan yorulmuş ve Peştun toplulukları arasında tabandan gelen bir meşruiyete sahip olduğu için başlangıçta daha güçlü bir toplumsal destekle hareket edebilmiştir.

Pakistan, Taliban'ı sürekli olarak mali, istihbarî ve diplomatik yollarla desteklemiştir. Bu destek, hareketin ilk ortaya çıkışından ziyade, bölgesel ve ulusal bir güç hâline gelmesinde belirleyici olmuştur. Mevcut kanıtlar, Pakistan'daki hem resmî hem de gayri resmî aktörlerin Taliban'a destek verdiğini göstermekte; ancak en kritik rolün ISI'nın Afganistan Bürosu tarafından oynandığını ortaya koymaktadır (Davis, 1998, s. 62). Bu veriler, Pakistan'ın Taliban'a verdiği desteğin sürekliliğini ve kurumsal niteliğini açıkça göstermektedir.

Ahmad Rashid'in belirttiği üzere, “Afganistan'daki savaş ağaları, bölge ülkeleri, Batılı haber ajansları ve Pakistan basını, Taliban'ın Pakistan tarafından yaratıldığını, örgütlendiğini ve silahlandırıldığını; hükümetin Afganistan üzerinden Orta Asya'ya ticaret yolları açmak amacıyla bu hareketi desteklediğini bilmektedir” (Rashid, 1998, s. 72). Pakistan her ne kadar Taliban'a verdiği desteği reddetse de mevcut bulgular, bu desteğin çok boyutlu ve sürekli olduğunu göstermektedir. İnsan Hakları İzleme Örgütü de Pakistan'ın Taliban'a katkısını şu şekilde değerlendirmiştir: “*Devam eden çatışmaları sürdürme ve yönlendirme çabalarına katılan tüm yabancı güçler arasında Pakistan, hem hedeflerinin kapsamı hem de Taliban için fon toplama ve destek sağlama kapasitesi bakımından öne çıkmaktadır*” (Human Rights Watch, 2001, s. 5).

Sonuç olarak Pakistan'ın istihbarat servisi ISI, Afganistan'da kendi çıkarlarını korumak amacıyla yoğun ve sistematik bir çaba göstermiştir. Ancak bu yaklaşım, bölgeye güven eksikliği ve iç güvenliğin zayıflaması gibi ağır maliyetler yüklemiştir. İstihbarat faaliyetleri ve vekâlet savaşları bölgesel jeopolitiği etkilemeye devam ettiği sürece, Afganistan'daki çatışmalara kalıcı bir çözüm üretmek oldukça güç görünmektedir.

3.2. Askeri ve İdeolojik Destek

Pakistan, 1947'den bu yana farklı coğrafi ve etnik bölgelerde yaşayan milliyetçi grupların özgürlük taleplerine karşı mücadele etmektedir. Devlet kurumları—özellikle ordu ve İstihbarat Servisi (ISI) gibi ulusal güvenlik aygıtları—din temelli bir ulusal kimlik inşa etmeye yönelmiş; bu yaklaşım Pakistan toplumunda dinsel aşırılığın gelişmesine zemin hazırlamıştır (Haqqani, 2005, s. 13). Pakistan, 1947'deki kuruluşundan itibaren dilsel ve etnik bakımdan farklılık gösteren Hayber Pahtunhva, Belucistan, Sindh, Pencap ve geçmişte Doğu Pakistan olan bölgeleri tek bir ulusal kimlik altında birleştirmekte zorlanmıştır. Devlet, bu birliği sağlamak için federal kapsayıcılık ya da çoğulcu milliyetçilik yerine birleştirici unsur olarak İslam'a dayanmayı tercih etmiştir. Ancak bu tercih, dini kimliği etnik kimliklerin önüne geçirmiş ve çoğu zaman toplumsal memnuniyetsizlikleri derinleştirmiştir.

Pakistan'ın eski Cumhurbaşkanı General Ziya ül-Hak'ın 1970'ler ve 1980'lerdeki on bir yıllık askerî diktatörlüğü sırasında ve sonrasında medrese sayısında dikkat çekici bir artış yaşanmıştır. 1971'de ülkede yaklaşık 900 medrese bulunurken, 1988'de Ziya ül-Hak döneminin sonuna gelindiğinde bu sayı 8.000 kayıtlı ve 25.000'den fazla kayıt dışı medreseye ulaşmıştır. Bu yeni medreselerin büyük bölümü, İslam'a ilişkin son derece dar mezhepsel yorumlara sahip, çoğu zaman aşırılıkçı ve ayaklanmaları teşvik eden, pedagojik açıdan yetersiz kişiler tarafından kurulmuştur. Yoksulluk, toplumun geniş kesimlerinin entelektüel tutumunu da etkilemiş; bu durum, alt sınıflardan pek çok ailenin çocuklarını devlet okulları yerine medreselere göndermesinin başlıca nedenlerinden biri olmuştur (Murphy, 2013, s. 89). Medreselerin öğrencilere ücretsiz yemek ve barınma imkânı sunması, yoksul aileler için bu kurumları daha cazip hâle getirmiştir.

Pakistan, bu medreseleri yalnızca ülke içindeki çıkarları doğrultusunda değil, bölgesel hedefleri için de kullanmıştır. Günümüze kadar Afganistan'daki çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla medreseleri etkili bir araç olarak görmüştür. Özellikle Davud Han'ın başbakanlığı döneminde Peştunistan sorunu nedeniyle Pakistan-Afganistan ilişkileri ciddi biçimde gerilmiştir. Davud Han'ın Peştunistan ve Belucistan'daki özerklik taleplerini desteklemesi, Pakistan tarafından iç işlerine müdahale olarak algılanmıştır. Buna karşılık Pakistan, Kabil hükümetine muhalif dini hareketleri örgütlemiş ve desteklemiştir (Murphy, 2013, s. 108). 1960'lı yıllarda Davud Han'ın politikalarına karşı çıkan Afganistanlı İslamcı grupların Pakistan'a yönelmesiyle birlikte, bu grupların büyük bir kısmı medreselerde örgütlenmiş; böylece Pakistanlı siyasetçilerin eline önemli bir baskı ve yönlendirme aracı geçmiştir.

Pakistan'daki medreseler yalnızca dini eğitim vermekle kalmamış, öğrencileri Müslüman olmayan veya "gayrimeşru" olarak tanımlanan hükümetlere karşı savaşmaya da hazırlamıştır. Bu medreselerin ideolojik altyapısı büyük ölçüde Selefilğe dayanmakta olup, en bilinen yapılanmalar Müslüman Kardeşler ve Cemaat-i İslami'dir. Selefi düşüncenin temel özellikleri; aklı ikincil konuma itmesi, Kur'an ve hadisin lafzi olarak kabul edilmesi ve ayetler ile hadislerin yorumlanmasına karşı çıkılmasıdır. Tekfirci Selefiye olarak adlandırılan bazı yeni gruplar ise küfrün kapsamını genişleterek tekfiri cihatçı eylemleri meşrulaştırmak için kullanmıştır. Bu gruplar, Müslümanların önemli bir bölümünü kâfir ilan etmiş, onların öldürülmesini vacip saymış ve bu eylemleri cihat olarak nitelendirmiştir (Majid, 2015, s. 14). Cihatçı Selefi anlayış, kâfirlere ve onlarla iş birliği yapan hükümetlere karşı savaşmayı dini bir yükümlülük olarak görmektedir.

Militan medrese söylemi ilk kez Soğuk Savaş'ın son evresinde, 1970'lerin sonlarında Afganistan ve Pakistan'da ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgal etmesiyle birlikte milyonlarca Afgan mülteci Pakistan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Pakistan'ın kuzey ve güney sınır bölgelerinde büyük Afgan öğrenci topluluklarına ev sahipliği yapan bazı medreseler, Sovyetler Birliği'ne karşı yürütülen Afganistan cihat hareketiyle doğrudan bağlantılı hâle gelmiştir.

Ayrıca Belucistan ve Kuzey-Batı Sınır Eyaleti'nde yüzlerce kampa yayılmış şekilde yaklaşık beş milyon Afgan mülteci bulunmaktaydı; bunların önemli bir kısmı yetim, yaklaşık yarısı ise okul çağındaki çocuk ve gençlerden oluşmaktaydı (Ahmad, 2004, s. 115).

Afganistan cihadı sırasında etkili olan bir diğer ideolojik akım, Selefilik'in bir kolu olan Vehhâbilik olmuştur. Vehhâbilik, geleneksel olarak Hanefî fıkına bağlı olan birçok Afgan savaşçıya İslâm'a dair daha katı ve mezhepçi bir bakış açısı kazandırmıştır. Vehhâbi teolojisinin Şiiliği sapkın olarak tanımlaması, Şii karşıtı duyguları derinleştirmiş ve bu durum 1992 sonrasında mezhepsel şiddetin artmasına katkıda bulunmuştur. Mücahitlerin bazı fraksiyonları, yerel Afgan İslâm geleneklerini reddederek Vehhâbi-Selefi ideolojiyi benimsemiştir. "Allah yolunda savaş" kavramı, Abdullah Azzam'ın geliştirdiği tevhid-i uluhiyet anlayışıyla güçlü biçimde ilişkilendirilmiştir. Azzam'a göre cihattan kaçınan Müslümanlar, Tanrı ile yaptıkları sözleşmeye ihanet etmiş sayılmaktaydı (Maher, 2016, s. 32-33). Abdullah Azzam, Sovyetlere karşı yürütülen Afganistan savaşında önemli bir ideolojik rol oynamış; yazdığı eserler ve yaptığı konuşmalarla özellikle genç Sünni kitleleri derinden etkilemiştir.

Pakistan Cumhurbaşkanı Ziya ül-Hak, Suudi yardım kuruluşlarıyla iş birliği içinde, 1979-1989 yılları arasında Afganistan-Pakistan sınırında geniş bir medrese ağı kurulmasını finanse etmiştir. Bu ağın amacı, genç Afganları ve Pakistanlıları eğitmek, mücahitlerle birlikte savaşacak dinî öğrenci kadrolarını yetiştirmektir. Çoğunluğu alt ve alt-orta sınıflardan gelen, yoksul ve okuma yazma bilmeyen çocuklara ücretsiz yiyecek, barınma ve temel dini eğitim sağlanmıştır. Bu çocukların büyük bir kısmı, 1979-1989 yılları arasında Belucistan ve Kuzey-Batı Sınır Eyaleti'ndeki kamplarda yaşayan yaklaşık üç milyon Afgan mültecinin arasından gelmiştir (Gul, 2010, s. 86). Ziya ül-Hak döneminde izlenen bu politikalar, hem Pakistan'da hem de Afganistan'da dini aşırılığın yayılmasına katkıda bulunmuştur. Günümüzde Afganistan, Güney Asya'daki en belirgin İslamcı akımların merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Uzun süredir ülkede, din âlimlerinin önderliğinde Orta Çağ yorumlarına dayalı bir İslami devlet kurma hedefi etkisini sürdürmektedir.

Bu medreselerin gelişiminde ABD'nin rolü de belirleyici olmuştur. Soğuk Savaş bağlamında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali, ABD'nin çıkarlarını doğrudan tehdit etmiştir. ABD, Sovyetlere karşı Afgan direnişini desteklemek amacıyla Suudi Arabistan, Pakistan ve Basra Körfezi monarşileriyle birlikte hareket etmiştir. Bu kapsamda, Pakistan-Afganistan sınırı boyunca, çoğunluğu genç erkekler ve çocuklardan oluşan Afgan mülteciler için yüzlerce medrese inşa edilmiştir. Bu kurumlar, Afganistan direnişiyle doğrudan ilişkilendirilmiş ve fiilen 1980'lerde Sovyetler Birliği'ne karşı yürütülen cihadın militan eğitim merkezleri olarak işlev görmüştür (Shah, 2018, s. 18).

Zamanla medreseler, etkili askerî eğitim alanlarına dönüşmüş ve öğrencilere yoğun bir cihat vurgusu aşılamıştır. Ancak bu süreçte İslâm'ın son derece sınırlı ve mezhepçi bir yorumu öğretilmiştir. Sovyet karşıtı olduğu kadar Şii karşıtı olan Deobandi ve Vehhâbi inançlar, pek çok medresede çocuklara çok küçük yaşlardan itibaren aktarılmıştır.

Pakistan'daki birçok medrese, yalnızca dini eğitim vermekle kalmamış; ölümüne savaşılmaya hazır radikal bireyler yetiştirmiştir (Murphy, 2013, s. 111). Bu medreselerde eğitim gören Afganistanlı öğrenciler, edindikleri aşırılıkçı fikirleri Afganistan'da uygulamaya koymuştur.

Bu çok yönlü müdahale biçimleri, Pakistan'ın Afganistan iç savaşını yalnızca bir dış politika aracı olmaktan çıkararak ulusal güvenlik stratejisinin ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir.

SONUÇ

Afganistan ve Pakistan arasındaki ilişkiler, özellikle Davud Han'ın başbakanlık dönemi ile Taliban dönemini kapsayan 1953–2001 yılları arasında son derece karmaşık, istikrarsız ve kaotik bir zeminde yürütülmüştür. İki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen en temel iki sorun, Durand Sınır Hattı Anlaşması'nın yol açtığı kriz ile Davud Han'ın milliyetçi politikalarından kaynaklanan gerilimlerdir. Davud Han'ın Durand meselesine yönelik tutumu, iki ülke arasında yoğun bir düşmanlığa yol açmış ve toprak iddialarını gündeme getirmiştir.

Milliyetçi politikaların Afganistan açısından en yıkıcı sonucu, Davud Han'ın sınır ötesindeki Peştunları Pakistan'a karşı kışkırtarak özerklik hareketlerini desteklemesi olmuştur. Buna karşılık Pakistan da Davud Han karşıtı İslamcı hareketleri desteklemiş ve Mücahit grupların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Afganistan'ın Durand Sınır Anlaşması'nı hiçbir zaman resmî olarak tanımaması, Pakistan açısından sınır güvenliğini tehdit eden önemli bir unsur hâline gelmiştir. Özellikle milliyetçi hükümetlerin iktidarda olduğu dönemlerde Afganistan'ın sınırları yeniden gözden geçirme ve hatta Pakistan topraklarının bazı kısımlarını ilhak etme yönündeki söylemleri, iki ülke arasındaki anlaşmazlıkların daha da tırmanmasına neden olmuştur.

Afganistan'ın bu tutumuna karşılık Pakistan, kendi sınır güvenliğine yönelen tehdidi bertaraf etmek amacıyla Afganistan'da kendisine yakın bir rejim kurmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Pakistan, ortaya çıkan ilk Mücahit hareketini desteklemiş ve Afganistan'da iktidara gelmesine katkı sağlamıştır. Daha sonraki süreçte ise Taliban'ı desteklemiştir. 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalini fırsata dönüştüren Pakistan, Afganistan'a doğrudan müdahale etmeye başlamıştır. Pakistan, bu politikasını sistematik hâle getirerek 1970'lerden itibaren Mücahitleri ve Taliban'ı Afganistan'daki çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla kullanmıştır.

Pakistan'ın Afganistan savaşına müdahale etmesinin bir diğer nedeni, ekonomik çıkarları doğrultusunda Orta Asya pazarlarına ve enerji kaynaklarına erişim sağlama isteğidir. Afganistan, Pakistan'ın Orta Asya'ya açılabilmesi açısından hayati bir konuma sahiptir. Ancak bu imkânlarla erişim, Pakistan'a yakın bir rejim bulunmadıkça mümkün görünmemekteydi. Taliban'ın 1994'te ortaya çıkmasının temel nedenlerinden biri de Pakistan'ın Kandahar'daki ticari konvoylarının Orta Asya'ya güvenli geçişini sağlamaktı. Taliban'ın iktidara gelmesiyle birlikte Pakistan, Orta Asya'ya uzanan yolları daha rahat kullanabilmiştir.

Pakistan, Afganistan'a müdahale sürecinde dini medreseleri ve istihbarat teşkilatı ISI'yı temel araçlar olarak kullanmıştır. Dini medreseler, Mücahitleri aşırı İslamcı ideolojiyle beslemiş, savaş için gerekli inanç ve motivasyonu sağlamıştır. Bu medreselerde öğretilen Selefilikten beslenen Deobandi ideolojisi, yalnızca Sovyetlere karşı değil, Afganistan'da Sovyetler için çalışan ya da Sovyetlerle ilişkilendirilen herkesi ölüme mahkûm eden bir anlayışa dayanmaktaydı. Bu inanç doğrultusunda Mücahitler yalnızca Sovyet askerlerini hedef almakla kalmamış, binlerce Afganistanlının hayatını kaybetmesine de neden olmuştur. Deobandi medreseleri 1994 sonrasında da etkinliğini sürdürmüş, Taliban üyeleri Pakistan'da eğitim almaya devam etmiştir. Böylece Pakistan'daki medreseler, savaşın seyrini kültürel ve dini boyutlarıyla derinden etkilemiştir.

Pakistan'ın bir diğer müdahale aracı olan istihbarat teşkilatı ISI ise Afganistan cihadı sırasında Mücahitlere, daha sonra da Taliban'a finansal, askerî ve lojistik destek sağlayarak savaşın gidişatını büyük ölçüde etkilemiştir. Pakistan tarafından sağlanan bu desteğin önemli bir kısmı ABD ve Suudi Arabistan tarafından finanse edilmiştir. Ancak bu yardımların hangi gruplara ve ne ölçüde aktarılacağı ISI tarafından belirlenmiştir. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmesinin ardından farklı Mücahit gruplar arasında bir iç savaş başlamıştır. Bu süreçte Pakistan, 1994 yılına kadar Gulbeddin Hikmetyar liderliğindeki Hizb-i İslami'yi desteklemiştir. Hikmetyar'ın Pakistan'ın beklentilerini karşılayamaması üzerine Pakistan, 1994'ten sonra Taliban hareketinin ortaya çıkmasını desteklemiştir. Pakistan'ın finansal, diplomatik ve lojistik desteği sayesinde Taliban, iki yıl gibi kısa bir sürede Afganistan'ın büyük bölümünü kontrol altına almıştır. Bu nedenle Taliban hükümeti, Pakistan açısından sınır güvenliğini sağlayabilecek, bölgesel çıkarlarına uygun hareket edebilecek ve Hindistan karşısında jeopolitik dengeyi koruyabilecek bir aktör olarak değerlendirilmiştir.

Tarihsel olarak Afganistan-Pakistan ilişkilerinin geçmişi ve Pakistan'ın Afganistan'daki savaşlara müdahalesi; uluslararası ve bölgesel güçlerin de dâhil olduğu stratejik, siyasi, askerî ve ideolojik yöntemlerle şekillenmiştir. Bu müdahaleler yalnızca Afganistan'ın iç çatışmalarını yönlendirmekle kalmamış, aynı zamanda Pakistan'ı Afganistan meselesinde tartışmalı ve etkili bir aktör hâline getirmiştir. Bu bağlamda Afganistan-Pakistan ilişkilerini anlamak, Afganistan'ın modern siyasi dönüşümünü ve uzun yıllardır süregelen istikrarsızlığını kavrayabilmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Afganistan-Pakistan arasındaki sorunların çözümü için, her iki ülkenin siyasi, tarihsel ve kültürel gerçeklerini dikkate alan, karşılıklı diyaloga dayalı, kapsamlı ve diplomatik bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. İlk adım olarak, iki tarafın da kabul edebileceği bir çerçevede sınırların yeniden belirlenmesine yönelik müzakereler başlatılabilir. Sınır anlaşmazlığına ilişkin bu müzakereler, örgütlü, şeffaf ve karşılıklı saygı temelinde, uluslararası hukuka uygun biçimde yürütülmelidir.

İkinci olarak, tarafların birbirlerinin iç işlerine müdahale etmemesi ve özellikle devlet karşıtı grupların desteklenmemesi konusunda bir mutabakat sağlanabilir. Bu süreçte yürütülecek müzakerelerin düzenlenmesi ve denetlenmesinde, bazı uluslararası ve bölgesel kuruluşlar ile devletlerin sürece dâhil edilmesi mümkündür. Atılacak bu adımlar, taraflar arasındaki güvenin ve şeffaflığın artmasına katkı sağlayabilir. Tarihte Afganistan ve Pakistan örneğine benzer şekilde sınır sorunları yaşayan, karşılıklı olarak muhalif grupları destekleyen birçok devlet bulunmaktadır. Bu devletlerden bazıları, aralarındaki sorunları müzakere yoluyla çözmeyi başarmıştır. Peru ve Ekvador bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu iki ülke, yaklaşık 150 yıl süren sınır çatışmalarının ardından anlaşmazlıklarını müzakere yoluyla çözüme kavuşturmuştur.

Sonuç olarak, sorunların çözümüne yönelik bu çabaların temel amacı; her iki ülkenin ve bölgedeki yerel toplumların çıkarlarını gözetken, bölgede barış ve istikrarın güçlenmesine katkı sağlayacak, sürdürülebilir ve barışçıl bir uzlaşma ortamı oluşturmaktır. Durand Hattı ve benzeri anlaşmalar, sömürge dönemlerinde yerel halkların gerçek rızası ve katılımı olmaksızın yapılmıştır. Bu gerçeklikten hareketle, son yıllarda yaşanan jeopolitik değişimler ve uluslararası hukuktaki gelişmeler doğrultusunda, söz konusu anlaşmaların yeniden değerlendirilmesi ve iki ülke arasındaki sorunların çözümü için müzakere kapısının açık tutulması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abbas, H. (2014). *The Taliban revival: Violence and extremism on the Pakistan–Afghanistan frontier*. New Haven & London: Yale University Press.
- Ali, D. M. (2020). Pakistan–Afghan relation: History, conflicts and challenges. *Pakistan Journal of International Affairs*, 3(2), 1–18. <https://pjia.com.pk/index.php/pjia/article/view/14/28>
- Andishmand, M. A. (2007). *Ma ve Pakistan (Biz ve Pakistan)*. Kabul: Paiman Publications.
- American Universities Field Staff. (1979). *Soviet politico-military penetration in Afghanistan, 1955 to 1979*. American Universities Field Staff, Afghanistan Information Centre. Retrieved March 20, 2024, from http://www.afghandata.org:8080/xmlui/bitstream/handle/azu/3211/azu_acku_pamphlet_ds371_2_d867_144_1979_w.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Bakshi, J. (1994). Soviet approach to the problem of Afghanistan–Pakistan settlement 1976–1985. *India Quarterly*, 50(1), 95–123. <https://doi.org/10.1177/097492849405000107>
- Butt, K. M., & Siddiqi, A. J. (2016). Pakistan–Afghanistan relations (1978–2001): An analysis. *South Asian Studies*, 31(2), 723–744.
- Central Intelligence Agency (CIA). (1974). *Afghanistan: President Daud – First six months (Special report)*. Washington, DC: Central Intelligence Agency.

- Chengappa, D. B. (2000). Pakistan siyasetine ISI'nin rolü. *Strategic Analysis*, 23(11), 1857–1878.
- Coll, S. (2004). *Ghost wars: The secret history of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden* (E. M. Ishaq, Trans.). London: Penguin Group.
- Conrad Schetter. (2013). The Durand Line: The Afghan-Pakistani border region between Pashtunistan, Tribalistan and Talibanistan. *Internationales Asienforum*, 44(1–2), 47–70.
- Davis, A. (1998). How the Taliban became a military force. In W. Maley (Ed.), *Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban* (pp. 87–104). New York: New York University Press.
- Dupree, L. (1978). *Afghanistan* (2nd ed.). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Durani, M. U., & Khan, A. (2002). Pakistan–Afghan relations: A historical reflection. *The Dialogue*, 4(1), 21–61.
- Emadi, H. (2010). *Dynamics of political development in Afghanistan: The British, Russian, and American invasions*. New York: St. Martin's Press.
- Farhang, M. S. (1988). *Afghanistan dar panj qarn-e akhir (Afghanistan in the last five centuries)*. Virginia: American Speedy Press.
- Fayaz, M. E. (2008). *Pashtunistan: Afghanistan and Pakistan's political challenges (Paştunistan: Afganistan ve Pakistan'in siyasî zorlukları)*. Qom, Iran: Sader.
- Ghobar, M. G. (1967). *Afghanistan dar masir tarikh (Afghanistan in the course of history)*. Kabul: Muhsin Publications.
- Gul, I. (2010). *The most dangerous place: Pakistan's lawless frontier*. New York: Penguin Books.
- Haqqani, H. (2005). *Pakistan: Between mosque and military*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.
- Human Rights Watch. (2001). *Afghanistan: Crisis of impunity – The role of Pakistan, Russia, and Iran in fueling the civil war*. <https://www.hrw.org/report/2001/07/01/crisis-impunity-role-pakistan-russia-and-iran-fueling-civil-war-afghanistan>
- Jawadi, A. (2020). Afghanistan and Pakistan relations: Opportunities and threats (*Ravabet Afghanistan wa Pakistan: Fursatha wa tahdidha*). *Pakistan Horizon*, 103–123.
- Jillani, A. (1993). Pakistan–Afghanistan relations: 1958–1988. *Pakistan Horizon*, 46, 35–58.
- Karim, M. (2017). World powers rivalry in Afghanistan and its effects on Pakistan. *The Dialogue*, 12(3), 247–264.

- Katzman, K., & Thomas, C. (2017). *Afghanistan: Post-Taliban governance, security, and U.S. policy*. Washington, DC: Congressional Research Service. <https://sgp.fas.org/crs/row/rl30588.pdf>
- Lewis, D. G. (2021). Regional powers in the Afghanistan conflict: Dynamics and fault lines. In D. G. Lewis (Ed.), *Regional powers and post-NATO Afghanistan* (pp. 5–20). London: Routledge.
- Lyakhovsky, A. (1999), *Afganistan'da fırtına (Tufan dar Afghanistan)*, (Çev. Mujibullah, A. Aryanfar), Kabil: Maiwand.
- Maher, S. (2016). *Salafi-jihadism: The history of an idea*. New York: Oxford University Press.
- Majid, P. H. (2015). The conflict between Neo-Salafis and Shiites and its implications for the unity of the Islamic world (*Taqabul Neo-Salafi ha Shia ha wa payamad hai an bar itihad Jahan Islam*). *Shia Shenasi (Shi'ite Studies)*, 13, 7–34.
- Murphy, E. (2013). *The making of terrorism in Pakistan: Historical and social roots of extremism*. New York: Routledge.
- Musavi, M. T. (2018). Pakistan's role in spreading terrorism through political and military instruments (*Naqsh Pakistan dar estefadeh az abzarehaye siyasi wa nezami dar gosharsh tarvarism dar Afghanistan*). *Kitab Sina*, 5(5), 40–86.
- Muzhda, W. (2003). *Afghanistan and Taliban's five years rule (Afghanistan wa panj sal salatayi Taliban)*. Tehran: Nay Publications.
- Noorzoy, M. S. (1985). Long-term economic relations between Afghanistan and the Soviet Union. *International Journal of Middle East Studies*, 17, 151–173. <https://www.jstor.org/stable/163602>
- Payind, A. (1989). Soviet–Afghan relations: From cooperation to occupation. *International Journal of Middle East Studies*, 21, 112–124. <https://www.jstor.org/stable/163642>
- Pamir, P. (2014). *Pakistan's role in the bloody tragedy of Afghanistan*. Canada: Shamama Press.
- Rashid, A. (1998). Afghanistan and the Taliban. In W. Maley (Ed.), *Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban* (pp. 77–98). New York: New York University Press.
- Rashid, A. (2001a). *Taliban: The story of the Afghan warlords*. London: Pan Macmillan Ltd.
- Rashid, A. (2001b). *Taliban: Militant Islam, oil and fundamentalism in Central Asia*. London: Yale Nota Bene Books.
- Razvi, M. (1979). Pakistan–Afghanistan relations since 1947: An analysis. *Pakistan Horizon*, 32(4), 34–50. <https://www.jstor.org/stable/41393607>
- Roy, O. (1998). Has Islamism a future in Afghanistan? In W. Maley (Ed.), *Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban* (p. 210). New York: New York University Press

- Shah, B. (2000). Pakistan's Afghanistan policy: An evaluation. *Strategic Studies*, 20(1–2), 168–224.
- Sultana, R. ve Azmatullah. (2015), Afganistan'da komünist yönetim: Peştun gücünün zayıflaması ve etnik çatışmaların artışı. *Pakistan Horizon*, 68, 25–49, <https://www.jstor.org/stable/44988237> , (E.T: 19 Nisan 2024).
- Tanin, Z. (2005). *Afghanistan dar qarni bistum 1900–1996 (Afghanistan in the 20th century 1900–1996)*. Tehran: Urfan Publications.
- Yousaf, M., & Adkin, M. (2001). *Afghanistan: The bear trap – The defeat of a superpower*. London: Casemate.
- Yousafzai, H., Hussain, S., & Khalid, A. (2021). U.S. role in Pak–Afghan relations: 1973–1978. *Pakistan Journal of American Studies*, 39, 91–119.